

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра історичних дисциплін

АНТРОПОЛОГІЯ:

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ**

Для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності
032 «Історія та археологія»

Затверджено на засіданні
Вченої ради історичного факультету
(протокол № від 20 р.)

МАРІУПОЛЬ 2020

УДК
ББК

Антропологія: Методичні рекомендації до вивчення дисципліни для студентів спеціальності 032 «Історія та археологія» / Укл. В.О. Забавін. – Маріуполь, 2020. – 32 с.

Методичні рекомендації до вивчення дисципліни для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності 032 «Історія та археологія» з дисципліни «Антропологія» призначені для того, щоб зорієнтувати студентів у проблематиці, що вивчається на сучасному рівні історичної науки. У методичних рекомендаціях означене коло фундаментальних категорій та понять, подій та явищ, знання яких вважається нормативним у підготовці фахівця-історика.

Розглянуто і затверджено на засіданні кафедри історичних дисциплін, протокол № від 2020 р.

Рецензенти:

к.і.н., доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ М.В. Булик

д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ Лисак В.Ф.

© В.О.Забавін, 2020 р.

© Маріупольський державний університет, 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
МЕТА ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ. МЕТОДИ НАВЧАННЯ ТА МЕТОДИ КОНТРОЛЮ	4
ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТІВ.....	7
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	9
ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	12
ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	16
САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ.....	19
КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ.....	20
ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ.....	24
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	25
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	27

ВСТУП

Антропологія нерозривно пов'язана з іншими біологічними науками і разом з тим самим тісним чином стикається з науками суспільними. Передбачається, що дисципліна включає три великих розділи, а саме: антропогенез, що висвітлює процес походження людини; морфологію та фізіологію людини, котрі вивчають міжгрупову мінливість морфофізіологічних ознак серед населення земної кулі; расогенез та етнічну антропологію, завданням яких є реконструкція процесу расоутворення, етногенезу та етнічної історії давніх та сучасних народів. Таке розуміння змісту антропології — розділу знань, який займає проміжне становище між біологічними та гуманітарними дисциплінами, відповідає традиціям вітчизняної науки.

Відомо, що для висвітлення окресленої проблематики в антропології застосовуються суто біологічні методи, основу яких складає фіксація морфофізіологічних ознак живих людей та їхніх кісткових решток. Однак інформація, отримана на підставі антропологічних даних, виходить за межі власне біологічних знань. Так, вона відіграє дуже цінну, а іноді вирішальну роль у вивченні важливих аспектів історичного минулого людства. Серед них:

- питання про час появи на Землі найдавніших людей і про грань між людиною та твариною;
- початок трудової діяльності та здатність тих чи інших викопних форм застосовувати певні технологічні прийоми;
- основні етапи розвитку мислення та мови, тісно пов'язані з вдосконаленням руки, збільшенням маси та ускладненням структури мозку давніх людей;
- шляхи і напрямки освоєння первісної ойкумени, площа якої невпинно збільшувалась, доки люди сучасного фізичного типу не проникли в найбільш віддалені й важкодоступні куточки земної кулі;
- чисельність, статевовікова структура і ступінь плінності первісних форм суспільної організації людей — прагромад, громад, родів і племен;
- вплив природних чинників на життєдіяльність первісних людей, тривалість життя і рівень їхніх медичних знань;
- формування найдавніших релігійних уявлень, розвиток первісного мистецтва тощо.

Не менш важливу роль відіграють антропологічні дані й у висвітленні етногенетичної проблематики. Передаючись від покоління до покоління, фізичні риси людей слугують своєрідними біологічними "мітками", які дають змогу:

- відтворити процес формування антропологічного складу давніх та сучасних народів;
- визначити ступінь спорідненості й намітити напрямки генетичних зв'язків людських колективів;

- з'ясувати шляхи міграцій племен, що мали місце в минулому; висвітлити роль місцевої та приїжджої людності у формуванні етнічних спільнот тощо.

За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел — археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура доволі часто поширюються шляхом запозичення, а зміна фізичного типу етнічної спільноти є безперечним доказом контактів — часом вимушених, а часом і добровільних — з приїжджими колективами. Мова і культура можуть поширюватись і без переміщення антропологічних типів, але антропологічні типи ніколи не поширюються, не несучи з собою певної культури й мови. Важливо мати на увазі, що антропологічні дані зберігають свої інформаційні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи.

Викладання курсу антропології у має на меті навчити студентів бачити у світі старожитностей об'єкт для вивчення господарства, побуту, культури, історії племен і народів, які жили у минулому, навчити майбутніх спеціалістів-істориків використовувати глибокий аналіз конкретних антропологічних та археологічних матеріалів для історичних узагальнень, висновків. В антропологічній науці України за останні десятиліття накопичено великий фактичний матеріал, значною мірою осмислений і синтезований у ряді спеціальних монографічних досліджень та академічних видань, курсах лекцій, підручниках та навчальних посібниках. Це створило сприятливі умови для підготовки узагальнюючих методичних рекомендацій до навчальної дисципліни «Антропологія» для студентів спеціальності «Історія та археологія» денної та заочної форм навчання Маріупольського державного університету.

МЕТА ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ. МЕТОДИ НАВЧАННЯ ТА МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

«Антропологія» як навчальна дисципліна у навчальному плані підготовки бакалаврів історичної освіти за фахом «Історія та археологія» входить до циклу фундаментальних професійно-орієнтованих дисциплін. Вивчається дисципліна на денній і заочній формах навчання. Для засвоєння змісту основ антропології суттєве значення має попереднє вивчення студентами такої навчальної дисципліни як «Історія України» та «Археологія».

Мета курсу - ознайомлення студентів, що навчаються за спеціальністю «Історія та археологія» з широким колом питань сучасної антропології. Забезпечити засвоєння студентами системи знань про теоретичні засади антропологічної науки та зв'язок з іншими навчальними дисциплінами фахової підготовки бакалаврів з історії.

Мета передбачає виконання наступних завдань:

1. Формувати у студентів систему теоретичних знань про:
  - сутність антропологічної науки, історію її виникнення, становлення та розвиток;

- формування загального уявлення про предмет, ознайомлення з основами термінологічної, теоретичної і практичної сторони антропології;
- виникнення й етапи розвитку антропологічної науки в Україні;
- зв'язок антропології з іншими дисциплінами.

2. Забезпечити розвиток творчого мислення у студентів в процесі аналізу історичних подій через пам'ятки матеріальної культури, здобуті під час дослідження археологічних пам'яток.

3. Домогтися від студентів вміння застосовувати теорією антропології на практиці під час практичних завдань.

4. Навчити студентів досвіду роботи з навчальними посібниками, науковою літературою, періодичними виданнями з проблем антропології.

5. Виховати у майбутніх істориків почуття відповідальності за стан охорони і збереження національної історико-культурної спадщини.

Розглядається широкий спектр різноманітних питань щодо еволюційної історії сучасної людини і його біологічних попередників, проблеми популяційного (расового, етнічного, екологічного) і, нарешті, індивідуального (вікового, конституціональні тощо) різноманітності людини. Обговорюються проблеми витоків, прародіни, розселення людства по ойкумені, описуються тенденції расової, екологічній та конституціональні диференціації. Особливу увагу приділено процесу формування мінливості біологічних властивостей людини в ході росту, розвитку та старіння організму, біологічним аспектам адаптивних властивостей людини та передумовам етногенезу. Крім питань біологічної історії людства, у курсі стисло висвітлюються такі теми, як походження орудійної діяльності, соціальні механізми взаємини людини з природою, біологічні передумови формування соціальних відносин. Ці теми пов'язані з соціальною історією людства, і без їх знання неможливо зрозуміти, як людині вдалося освоїти нашу планету і як в ході цього освоєння відбувалося зміна його біологічних властивостей. Нарешті, значну увагу приділено проблемі міждисциплінарного взаємодії та положення біологічної антропології в колі теоретичних і практичних дисциплін гуманітарного та природного знання.

Засвоєння студентами змісту програми навчального курсу «Антропології» здійснюється шляхом модульного навчання та рейтингової системи оцінювання знань.

Основними формами навчання є лекції, семінарські (практичні) заняття, реферування навчальної та практичної літератури, виконання комплексного індивідуального завдання.

Контроль за рівнем підготовки студентів здійснюватиметься як:

- поточний (перевірка знань на семінарах, контрольних та самостійних роботах);
- проміжний;
- семестровий (екзамен).

Навчальна програма курсу розрахована на студентів, які навчаються за освітньо-кваліфікаційними програмами підготовки бакалавра, а також передбачає підвищення фахової та професійної підготовки студентів, які в наступному зможуть використовувати свої знання та вміння в професійній сфері, як викладачі загальноосвітніх шкіл, професійних навчальних закладів та в науково-дослідницькій діяльності.

ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТІВ

Вивчення дисципліни має дозволити отримати наступні знання та навички:

Студенти повинні **знати**:

- історію розвитку антропологічних знань і сучасні напрямки в антропології;
- актуальні проблеми сучасної антропологічної науки, методичні та теоретичні засади антропології;
- історію формування, сучасний стан і перспективи розвитку української антропологічної науки;
- основні етапи формування людини сучасного антропологічного типу та основні концепції антропосоціогенезу;
- принципи расових класифікацій та актуальні проблеми расознавчих студій;
- антропологічний склад давніх культур території нашої держави;
- антропологічні типи, що приймали участь у формуванні українського етносу;
- про методи польових, камеральних та кабінетних досліджень.

Студенти повинні **вміти**:

- орієнтуватися у програмовому змісті кожної теми;
- опрацьовуючи тематичну літературу, самостійно збагачувати свій науковий та творчий потенціал, застосовувати прогресивні та раціонально виважені методи оволодіння знаннями;
- орієнтуватись у науковій та періодичній антропологічній літературі із актуальних проблем антропології, відбирати з цієї інформації найголовніше, вміти систематизувати її;
- працювати з науково-методичними посібниками;
- застосувати отримані теоретичні знання при проведенні наукового дослідження;
- працювати з конспектами лекцій, вести записи у робочих зошитах за матеріалами наукових джерел, робити антропологічні заміри, малюнки антропологічного матеріалу, узагальнювати і конкретизувати матеріал;
- закріплювати теоретичні знання з антропології і практичні навички змістовною самостійною роботою, що передбачена навчальним планом;
- виступати з інформаційними тематичними повідомленнями, чітко і логічно формулювати основні положення теми;

- робити висновки і узагальнення з конкретних теоретичних питань;
- відповідати на питання з навчальної дисципліни усно, письмово (за програмою тестової перевірки).

Місце навчальної дисципліни визначено освітньою програмою компетентності. **Компетентності**, що набуває студент у ході вивчення курсу:

соціально-особистісні:

- набуття культури навчання впродовж життя;
- володіння культурою мислення, прийомами усного і письмового викладу матеріалу, здібністю до узагальнення, аналізу, сприйняття інформації, постановки мети та вибору шляхів її досягнення;
- здатність планувати та розподіляти час, управляти своєю діяльністю;
- здібність самостійно навчатися та аналізувати свою роботу, підвищувати майстерність;
- здатність генерувати нові ідеї; розвинута здатність до творчих підходів у вирішенні професійних завдань;
- здібність критично оцінювати свої прогалини у знаннях та вміннях, обирати засоби для їх усунення;
- вміння злагоджено працювати у колективі;
- здатність адаптуватись до нових ситуацій;
- готовність поважно та дбайливо ставитися до історичної спадщини та культурних традицій, толерантно сприймати етнічні, релігійні та культурні розбіжності;

інструментальні:

- володіння професійною науково-діловою (усною та письмовою) комунікацією українською мовою;
- навички використання комп'ютерної техніки та інформаційних технологій у навчанні;
- розуміння сутності та значення інформації у розвитку сучасного суспільства, володіння основними методами та засобами отримання, зберігання, переробки та поширення інформації;

професійні:

- визначати детермінацію антропогенного і расового розвитку людини географічними й історичними чинниками;
- аналізувати, порівнювати, узагальнювати історичний матеріал спираючись на джерела;
- вміння оперувати історичними фактами в ході дискусії, формувати й аргументувати власну точку зору;
- вміння працювати з картографічними матеріалами, здійснювати пошук зображальних джерел;
- здатність об'єктивно, виважено оцінювати роль осіб та суспільних груп в історичному процесі та подіях;

- вміння вести дослідницьку роботу, використовуючи доцільні методи пізнання минулого;
- володіти сучасною концептуальною базою та сучасними підходами зарубіжних та вітчизняних дослідників з проблем курсу;
- робити висновки та узагальнення з вивченої проблематики.
- знання понятійного апарату, теоретичних засад та методології проведення наукових досліджень;
- здатність виявляти різні точки зору, визнавати і сприймати таку різноманітність;
- здатність реконструювати образи минулого у словесній формі і оформлювати їх у вигляді доповідей;
- вміння переконливо викладати свої думки, дотримуватися етичних стандартів;
- вміння вести діалог з проблематики курсу;

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1.

ТЕМА 1. Антропологія - наука про людину.

Загальні методологічні і теоретичні основи дослідницької роботи в галузі природничих наук і антропології зокрема. Базові поняття наукової гіпотези, теорії, закону, поняття факту і наукових даних, значення термінологічної бази науки. Предмет, завдання та зміст антропологічної науки. Загальне визначення антропології як галузі знання, предметом дослідження якої є людина. Межі біологічної (фізичної) антропології, зайнятої дослідженням різноманіття біологічних ознак людини часі та просторі, і завдання цієї науки. Взаємозв'язок рівнів дослідження антропології. Антропологія історична та антропологія географічна. Всі ці питання розглядаються в історичному аспекті - від самих перших свідоцтв опису біологічних властивостей і рис будови людини до основи сучасних наукових шкіл біологічної антропології.

Основні терміни та поняття. Антропологія (антропологічна наука). Антропогенез. Біологічна (або фізична) антропологія. Мінливість (або варіабельність) в антропології. Історична антропологія. Поліморфізм в антропології. Еволюціонізм.

ТЕМА 2. Історія антропологічних знань.

Зародження антропологічних знань в античний час і добу середньовіччя. Давньогрецькі філософи Анаксимандр, Аристотель, Емпідокл, Анаксагор, Сократ. Про природне походження людства. Класифікація живих організмів та визначення місця людини в органічному світі у працях Аристотеля. Поділ історії людства на кам'яний, мідний та залізний віки в філософії Лукреція Кара. Природне походження людини в працях римського лікаря і анатома Клавдія

Галена. Особливості людських фізичних типів за Геродотом, Гіппократом, Аль-Масуді.

Натуралісти й філософи ХУІІІ – початку ХІХ ст. про місце людини в природі. Розподілення людського роду на дві групи у Карла Ліннея. Ототожнення людини з мавпою в роботах Дені Дідро, Клода А. Гальвація, Жюльєна О. Ламетрі. Теорія антропогенезу за Жаном Батистом Ламарком. Питання расознавства в працях Жоржа Бюффона. Іосіф Денікер про расову класифікацію людства. М. М. Міклухо-Маклай – праці з антропології папуасів Нової Гвінеї проти дискримінації темношкірих рас.

Дарвінізм і його вплив на розвиток антропологічної науки. Праці Дарвіна «Походження людини і статевий добір», «Виявлення емоцій у людини і тварин». Роль природного і статевого добору. Гекслі «Про місце людини в ряді органічних істот». Геккель «Натуральна історія світобудови» - теорія походження людини від мавпи.

Основні терміни та поняття. Природне походження людства, кам'яний вік, мідний вік, залізний вік, фізичні типи людей, расознавство, антропогенез, статевий добір.

Змістовий модуль 2.

ТЕМА 1. Морфологія та фізіологія людини

Розділ морфології розв'язує питання, пов'язані: а) з індивідуальною мінливістю фізичного типу, б) з його віковими змінами від ранніх стадій зародкового розвитку до старості включно, в) з явищами статевого диморфізму, г) з аналізом тих особливостей фізичної організації людини, що виникають під впливом різних умов життя і праці.

Розділ морфології складається з: мерології (від грецького "мерос" - частина), що вивчає варіації окремих органів людини й окремих тканин, а також їхній взаємний зв'язок; соматології (від грецького "сома" - тіло), що вивчає будову людського тіла в цілому, тобто закономірності варіацій росту, маси, окружності грудей, пропорцій і т. д. Важливим підрозділом соматології є та галузь антропології, що ставить своєю задачею встановлення стандартів чи норм розмірів людського тіла, тобто найбільш часто зустрічаються комбінації розмірів, і розробляє методи розрахунку, що дозволяють установити, як часто зустрічаються ті чи інші відхилення від цих комбінацій.

Найбільш важливими допоміжними дисциплінами для розділу морфології є нормальна анатомія, ембріологія і гістологія людини.

Основні терміни та поняття. Індивідуальна мінливість, фізичний тип; статевий диморфізм; мерологія; соматологія; нормальна анатомія; ембріологія; гістологія людини.

ТЕМА 2. Методика й джерела антропологічних та палеоантропологічних досліджень.

Скелет як джерело антропологічних та палеоантропологічних досліджень.

Кісткові рештки. Зуби. Муміфіковані рештки. Іконографія. Писемні джерела. Скелет як джерело вивчення вимерлої людини; основа для расових класифікацій; матеріал для порівняння давньої та сучасної людини; носії слідів поховальних ритуалів: свідоцтво культур та бачення світу; головне джерело інформації про давні хвороби, ключ до визначення причин смерті; джерело інформації у судовій експертизі.

Зуби: Вік. Расова приналежність. Модифікації зубів – елементи обрядів та культів. Професійні та побутові звички. Стан здоров'я. Дієти (хімічні та фізичні характеристики їжі). ДНК

Морфологія та методи антропологічних досліджень.

Методика збирання палеоантропологічного матеріалу.

Будова скелету людини.

Основні терміни та поняття. Палеоантропологічні дослідження, кісткові рештки, муміфіковані рештки, іконографія, методика збирання палеоантропологічного матеріалу, будова скелету людини.

Змістовий модуль 3.

ТЕМА 1. Антропогенез.

Ранні етапи антропогенезу. Біологічний вид. Сучасне уявлення щодо еволюційної історії сучасної людини, процесів генезису і розселення форм. Лінія попередників, що веде до людини, яка відокремилась від лінії сучасних мавп близько 4-8 мільйонів років тому. Систематика наших еволюційних попередників, питання причин, чинників, які визначали хід еволюції гомінід. Формування людини сучасного фізичного типу. Загальна характеристика процесу формування Homo Sapiens. Комплексність і системність, випадковість і невідповідність процесів еволюції. Гіпотези моноцентризму, поліцентризму і близькі до них питання про час і місце походження людини сучасного вигляду. Галінізація та трудова діяльність.

Основні терміни та поняття. Гомініди. Діцентризм. Моноцентризм. Мультирегіональна гіпотеза. Архантроп. Палеоантроп. Стадіальна теорія антропогенезу.

ТЕМА 2. Расове різноманіття людини.

Проблеми расового різноманіття сучасної людини. Питання самої можливості введення расових класифікацій, сучасний стан расової проблеми в науці та громадському житті (раси і расизм). Критерії раси, ознаки та підходи, на підставі яких будуються расові системи. Біологічні расові ознаки. Ознаки культури, мови та господарського типу. Паралелі цих аспектів, історичний зв'язок. Адаптація, ізоляція, метисація і автогенетичні популяційні процеси. Раса. Етнічна група. Популяція. Етнічна антропологія. Питання автохтонного розвитку, вплив на біологічне різноманіття міграційних і автогенетичних процесів.

Основні терміни та поняття. Антропологічний комплекс. Дрейф генів. Міграція. Обсяг популяції. Змішання. Структура популяції .Субстрат. Етнічна антропологія. Етнічні ознаки. Раса.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Історія антропологічних знань	2
2	Антропогенез	4
3	Расознавство	2
4	Давнє населення України за даними антропології	4

Семінарське заняття 1. Історія антропологічних знань

1. Зародження антропологічних знань в античний час і добу середньовіччя.
Антропологічні знання в античну епоху. Грецька натурфілософія. Гесіод, Анаксимандр, Емпедокл, Геродот. Вчення про людину у Арістотеля. Антропологічні знання в Стародавньому Римі: вчення Тіта Лукреція Кара, Гіпократ, Гай Юлій Цезарь, Тацит. Розвиток антропологічних знань у середньовічній Європі. Праці середньовічних арабських авторів. Філософи-натуралісти XVIII - початку XIX ст. К. Ліней, Д. Дідро, Ламарк, Бюфон.
2. Натуралісти й філософи ХУІІІ – початку ХІХ ст. про місце людини в природі.
Ч. Дарвін, Т. Гекслі, Е. Геккель. Дарвінізм та його вплив на розвиток антропологічної науки. Перші знахідки викопних людей. Виникнення перших антропологічних шкіл. Французьке антропологічне товариство (П. Брока). Англійська школа антропології (Е. Тайлор, Л.Г. Морган, К. Пірсон), виникнення і діяльність антропологічного осередку при російському Товаристві любителів природознавства (А. Богданов). Російське географічне товариство.
3. Дарвінізм і його вплив на розвиток антропологічної науки.
4. Розвиток антропологічної науки в Україні ХІХ –ХХ ст.
Перші антропологічні дослідження в Україні. А. Шафонський, М. Максимович, П. Чубинський. Ф.К. Вовк – засновник вітчизняної антропологічної школи. Науковий доробок Ф.К. Вовка. Українська антропологія у 20 – 30-ті роки. Післявоєнний етап розвитку української антропології. Наукові заклади, в яких проводяться антропологічні дослідження в сучасній Україні. Останні здобутки сучасної української антропології; проблеми і перспективи розвитку.

Література:

- Васильев С.В. Основы возрастной и конституционной антропологии. - М., 1996.
- Дерягина М.А. Антропология. Эволюция и биология человека. - М., 1994.
- Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. - 3-е изд. - М., 1955.
- Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Основы антропологии. - М., 1955.
- Сегеда С. Основы антропологии. - К., 1995.
- Сегеда С. Антропология (навчальний посібник). - К., 2000.
- Тегайко Л.И., Саливон И.И. Основы современной антропологии (учебное пособие). - Минск, 1989.
- Хрисанфова Е.В., Перевозчиков И.В. Антропология (учеб. для биол. спец. вузов). - МГУ, М., 1991.
- Зиневич Г.П. Человек изучает человека. - К., 1988.
- Козлова М.С. Эволюционная антропология в России (сер. XIX - кон. XX в.). - М., 1996.
- Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. - М., 1930.
- Леви-Стросс К. Структурная антропология. - М., 1983, 1985.
- Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. - М., 1996.
- Тэрнер В. Символ и ритуал. - М., 1983.

Семінарське заняття 2. Антропогенез

1. Сучасне уявлення щодо еволюційної історії сучасної людини.
Місце людини в систематиці тваринного світу. Теорії походження людини сучасного фізичного типу: релігійні концепції, еволюціоністичні теорії, теорії природного, статевого та групового добору, трудова теорія Енгельса, теорія “двох стрибків”, сучасні концепції. Генетичні дослідження.
2. Ранні етапи антропогенезу.
Найдавніші еволюційні витоки людини. Час та територія появи найдавніших гоміноїдів. Єгиптоітек. Раманітек. Дріопітекові мавпи. Основні знахідки в Південній та Східній Африці. Свідчення наявності прямоходіння у австралопітекових. Морфологічні різновиди австралопітеків. Будова тіла та об’єм мозку.
3. Архантроп. Палеоантроп.
Проблема біологічної грані між людиною і твариною. Морфологічні особливості “людини вмілої” та її місце в еволюційній історії людства. ”. Найдавніші знаряддя праці. Морфологічний тип та об’єм мозку. Час та територія поширення палеоантропів. Поява мистецтва та поховань. Неандертальська проблема. Місце палеоантропів у родоводі людини сучасної.
4. Загальна характеристика процесу формування Homo Sapiens.
Час і місце виникнення ранніх неоантропів. Морфологічна характеристика та об’єм мозку. Господарство прильодовикових

мисливців та його вплив на соціальну структуру давнього населення. Розвиток пізньопалеолітичного мистецтва. Етнографічні паралелі. Час та місце появи людини сучасного фізичного типу. Рушійні сили процесу антропогенезу.

Література:

- Алексеев В.П. Становление человечества. - М., 1984.
Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). - М., 1985.
Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. - М., 1978.
Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. - М., 1980.
Кейлоу П. Принципы эволюции. - М., 1986.
Констебл Дж. Неандертальцы. - М., 1978.
Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. - М.-Л., 1991.
Майр Э. Зоологический вид и эволюция. - М., 1968.
Михайлова И.А., Бондаренко О.Б., Обручева О.П. Общая палеолитология. - М., 1989.
Мороз С.А. История биосферы Земли (2 т.). - К., 1996.
Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. - М., 1977.
Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. - М., 1989.
Солбриг О., Солбриг Д. Популяционная биология и эволюция. - М., 1982.
Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции. Теория стабилизирующего отбора. - М., 1968.

Семінарське заняття 3. Расознавство

1. Історія дослідження людських рас. Перші расові класифікації.
2. Співвідношення расових, етнічних та лінгвістичних класифікацій людства.
3. Расові ознаки: *волосяний покрив, пігментація, зріст і пропорції тіла, форма голови і будова обличчя, одонтологічні ознаки, дерматогліфічні ознаки, гематологічні ознаки.*
4. Поняття расогенезу.
Час формування великих рас. Вплив географічних та кліматичних факторів на формування антропологічних типів. Географічна ізоляція та змішування як чинники расогенезу. Географічний розподіл основних расових типів серед населення земної кулі. Європейська велика раса, австрало-негроїдна велика раса, монголоїдна велика раса.
5. Наука проти расизму.

Література:

- Алексеев В.П. География человеческих рас. - М., 1974.

- Алексеев В.П. Изучение человеческих рас в советской антропологии // Расы и народы. - М., 1964.
- Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. - М., 1969.
- Антропология современного и древнего населения европейской части СССР (сб. ст.). - Л., 1986.
- Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983.
- Дебец Г.Ф. Опыт графического изображения генеалогической классификации человеческих рас // Советская этнография. - 1958. - №4.
- Деникер И. Человеческие расы. - СПб., 1902.
- Хить Г.Л., Долинова Н.А. Расовая дифференциация человечества (дерматоглифические данные). - М., 1990.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. - М., 1971.

Семінарське заняття 4.

Давнє населення України за даними антропології

1. Исторична антропология України (2 год.).

- Історія дослідження антропологічних решток в Україні.
- Антропологічні рештки палеоантропів на території нашої держави.
- Антропологічні знахідки доби пізнього палеоліту.
- Найдавніша людність за матеріалами мезолітичних та неолітичних могильників.
- Антропологічна характеристика носіїв трипільської культури.
- Антропологічна характеристика носіїв середньостогівської та ямної культур.
- Людність доби бронзи за матеріалами поховань та могильників.
- Кіммерійці, скіфи та сармати за матеріалами поховань.
- Антропологічні дані про ранніх слов'ян.
- Антропологічна характеристика населення Київської Русі.

2. Антропологічний склад українського народу (2 год.).

- Антропологічні області України: центральноукраїнська, карпатська, нижньодніпровсько-прутська, деснянська, верхньодніпровсько-ільменська.
- Антропологічні типи серед сучасного українського народу.
- Антропологічні зміни в карті України та сучасні інтеграційні процеси.

Література:

- Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995 (перевидання 1928 р.).
- Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). - М., 1966.
- Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. - К., 1965.
- Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. - К., 1967.

- Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. - К., 1972.
 Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. - М., 1973.
 Круц С.И. Население территории Украины эпохи меди - бронзы. - К., 1972.
 Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. - К., 1984.
 Сегеда С.П. Антропологічний склад населення території України. -- К., 2001.
 Чубинский П.П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. - СПб., 1872. - Т.7.

Оцінювання роботи студента на семінарському занятті

	Вид роботи	Бали за заняття
.	Відповідь на питання плану	0 – 3
.	Відповідь на додаткові питання	0 – 1
.	Доповнення, рецензування відповіді	1 – 2
.	Контрольна робота з теми	0 – 3
.	Виступ з доповіддю	3
.	Підготовка доповіді-презентації	5
.	Підготовка конспекту	0 – 1

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарські заняття з курсу «Антропология» допомагають студентам оволодіти основами методології антропологічних досліджень, вдосконалити навички роботи з джерелами та науковою літературою, одержати необхідні знання для подальшого вдосконалення своєї особистості як фахівця-історика; з'ясувати сутність антропологічної науки, історію її виникнення, становлення та розвиток; виникнення й етапи розвитку антропологічної науки в Україні; зв'язок антропологии з іншими дисциплінами.

Треба пам'ятати, що якість семінару перш за все залежить від підготовки студентів до нього, тому кожен починаючий історик повинен відповідально поставитись до всіх проблемних питань семінарського заняття.

Підготовка до семінарського заняття включає такі етапи:

1. Загальне ознайомлення з планом та рекомендованою літературою.
2. Вивчення спеціальної літератури та аналіз комплексу джерел з проблеми.
3. Складання конспекту.
4. Підготовка виступу.

1. Загальне ознайомлення з планом та рекомендованою літературою.

При підготовці до семінарського заняття студент повинен уважно ознайомитися з планом, який відображає зміст чергової теми заняття, прочитати свої лекційні записи, які відносяться до теми семінару. Для отримання фактичних знань студенту необхідно спочатку ознайомитись з відповідними розділами підручників, навчальних посібників, довідників, загальною літературою тощо. Потім необхідно ознайомитись з монографіями, які рекомендовані у списку літератури до кожного семінарського заняття. Перелік рекомендованої літератури не є вичерпаним. Студенти мусять використовувати інші джерела і особливо періодичні видання.

2. Вивчення спеціальної літератури та аналіз комплексу джерел з проблеми.

Починаючи працювати з науковою історичною літературою, студент повинен почати з особи автора, дізнатись час і місце написання роботи, мету публікації, джерельну базу, ідеологічну спрямованість. Читати треба уважно, всебічно та критично аналізуючи прочитане. Зустрівши нове, незрозуміле поняття, вираз, обов'язково необхідно з'ясувати його зміст. Не зробивши цього, студент ризикує сприйняти неправильно значення терміну, виразу або й всього тексту. Тут варто скористатися словниками чи іншими допоміжними джерелами.

Готуючись до семінарського заняття обов'язково є робота з джерелами, що опубліковані в хрестоматіях, окремих спеціальних виданнях або ж розміщені на Інтернет сайтах. Перед тим як переходити до безпосереднього опрацювання текстів джерел, необхідно визначити час і місце їх створення, врахувати культурно-історичний контекст, який впливає на характер повідомлень, дізнатись інформацію щодо особи автора джерела за його наявності.

Студент повинен проаналізувати історичні джерела, класифікувати їх за типами (речові, словесні (усні та писемні), зображальні, звукові тощо) або за видами (законодавчі, актові, статистичні, матеріали періодичної преси, особового походження), визначити ступінь їхньої достовірності та об'єктивності. При виступі на семінарському занятті, що охоплює події після XVIII століття, перевага віддається видовій класифікації джерел. Під час

відповіді на питання семінарського заняття необхідно вказувати автора (за наявності) й назву джерела, вихідні дані публікації.

3. Складання конспекту.

Складання конспекту слід починати тільки після глибокого осмислення змісту матеріалу, виділення найголовнішого та підведення підсумків. Посилання на джерела та літературу у конспекті обов'язкові. При постановці проблеми студенту необхідно сформулювати актуальність, наукову значимість проблеми, визначити мету та завдання семінарського заняття, об'єкт і предмет, хронологічні рамки та просторові кордони теми. Здійснюючи огляд джерельної бази необхідно зазначити, які види джерел були проаналізовані, наскільки вони розкривають поставлені питання, чи є репрезентативними тощо. Історіографічний огляд повинен висвітлювати вивченість проблеми у науковій літературі із зазначенням питань, що досі залишаються дискусійними або недостатньо дослідженими. Далі студент повинен визначити практичне значення семінарського заняття.

При підготовці до інших питань семінару рекомендується активно використовувати джерела та наукову літературу, із зазначенням протилежних думок науковців на певні проблеми (при наявності), підкреслюючи історичні та хронологічні періоди в яких вони були сформульовані. Необхідно зробити самостійні висновки до кожного питання семінару та загалом до теми заняття. Висновки повинні бути короткими, чіткими, без повторення та введення нового фактичного матеріалу. За бажанням студент може скласти питання до аудиторії.

4. Підготовка виступу.

Для того, щоб виступ студента був успішний, його необхідно заздалегідь ретельно підготувати. Для цього треба доцільно використати час, прагнучи розкрити питання за десять хвилин. Крім того, починаючому історику бажано використовувати різні технічні засоби, зображальний матеріал, історичні карти тощо для більш повного розкриття питання та доповнення відповіді. При використанні цитат з літературних та історичних джерел слід пам'ятати, що вони необхідні для підтвердження думки автора, або ж для висловлювання своєї думки на противагу іншій. Занадто зловживати ними не слід. Виступ повинен виглядати як усне повідомлення результатів свого аналізу документів та наукової літератури. Не рекомендується повне читання письмового тексту, який підготував студент. Завершуючи доповідь, студент повинен назвати використані для відповіді на питання семінару джерела та літературу та зробити висновок.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Антропологія - наука про людину.	29
2	Історія антропологічних знань.	29
3	Антропогенез.	26
4	Расове різноманіття людини.	27
	Разом	111

Індивідуальні завдання

Написання рефератів, повідомлень, складення таблиці синхронної періодизації за історичними та археологічними даними, вивчення фактичного матеріалу, визначення історіографічних проблем, аналіз джерельної бази, підготовка тестових завдань, опрацювання наукової літератури.

Теми рефератів (презентацій)

1. Антропологія як наука. Предмет дослідження.
2. Основні методи дослідження сучасної антропології. Зв'язок з іншими науками.
3. Проблема походження “людини розумної”.
4. Основні теорії походження людини сучасного фізичного типу.
5. Теорія поліцентризму та моноцентризму.
6. Історія дослідження та класифікації рас.
7. Географічний розподіл основних антропологічних типів.
8. Антропологічні типи давнього населення України.
9. Антропологічний склад українського народу.
10. Відображення інтеграційних процесів в антропології сучасної України.

Опрацювання питань самостійних робіт передбачає вивчення матеріалу із подальшим захистом. Студентам запропоновано багато різних способів вивчення матеріалу. Це усні, письмові, умовно-графічні завдання тощо. Також рекомендовано обирати способи виконання завдань самостійних робіт. Це вимагає чіткої організації роботи, ретельного ознайомлення з джерелами й літературою.

Студенти повинні усно вивчити головні події, терміни, об'єкти, дослідників певної теми тим способом, який для них є найбільш зручний, а письмово виконати запропоновані завдання на вибір. Кожна самостійна робота

оцінюється після належного виконання та захисту. Оформлення письмових завдань вимагає ретельності та системності.

Письмові завдання кожного модулю самостійних робіт треба виконувати в окремому зошиті. В зошиті повинні міститися відомості про автора, номер, тема, питання та завдання модулю у відповідній послідовності. Перед кожним завданням, що виконане письмово, повинно міститися формулювання теми самостійної роботи, запитання чи завдання.

Зразок типового тестового завдання поточного контролю

1. Найдавніша у світі археологічна культура:

- А) олдувайська;*
- Б) ашельська;*
- В) мустьєрська.*

2. Прабатьківщина людства розташувалась в:

- А) Європі;*
- Б) Південної Африці;*
- В) Південно-Східній Азії.*

3. Е. Дюбуа виявив кісткові рештки пітекантропів в:

- А) Європі;*
- Б) Південної Африці;*
- В) Південно-Східній Азії.*

4. Так звані класичні неандертальці мешкали в:

- А) Європі;*
- Б) Південної Африці;*
- В) Південно-Східній Азії.*

5. Лук та стріли з'явилися в:

- А) палеоліті;*
- Б) мезоліті;*
- В) неоліті.*

6. Яка істота вперше засвоїла прямоходіння:

- А) дріопітек;*
- Б) рамапітек;*
- В) австралопітек.*

7. Вперше виявили кісткові рештки синантропів в:

- А) печері Драхенлох в (Швейцарія);*
- Б) печері Свантакранс (Півд. Африка);*
- В) печері Чжоукоудянь (Китай).*

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

Питання до екзамену

1. Зародження антропологічних знань в античний час.
2. Давньогрецькі філософи Анаксимандр, Аристотель, Емпідокл, Анаксагор, Сократ. про природне походження людства.
3. Класифікація живих організмів та визначення місця людини в органічному світі у працях Аристотеля.
4. Поділ історії людства на кам'яний, мідний та залізний віки в філософії Лукреція Кара.
5. Особливості людських фізичних типів за Геродотом, Гіппократом, Аль-Масуді.
6. Натуралісти й філософи ХУІІІ – початку ХІХ ст. про місце людини в природі.
7. Теорія антропогенезу за Жаном Батистом Ламарком.
8. Питання расознавства в працях Жоржа Бюффона. Іосіф Денікер про расову класифікацію людства.
9. Дарвінізм і його вплив на розвиток антропологічної науки.
10. Роль природного і статевого добору.
11. Виникнення людини – відсутні ланки.
12. Австралопітек - мавпа або людина?
13. Критерії культури і її початок.
14. Архантропи - антропологія та культура.
15. До проблеми близькості культури та біології палеоантропів і людей сучасного вигляду.
16. Люди верхнього палеоліту - виникнення сучасного типу людини.
17. Центри сапієнтації - число і час виникнення.
18. До питання про динаміку розвитку предків людини за даними археології та антропології.
19. Давнє населення України за даними антропології і археології.
20. Критерії раси, ознаки та підходи, на підставі яких будуються расові системи.
21. Біологічні расові ознаки. Ознаки культури, мови та господарського типу.
22. Адаптація, ізоляція, метисація і автогенетичні популяційні процеси.
23. Раса. Етнічна група. Популяція. Етнічна антропологія.
24. Питання автохтонного розвитку, вплив на біологічне різноманіття міграційних і автогенетичних процесів.
25. Антропологія як наука. Предмет дослідження.
26. Основні методи дослідження сучасної антропології. Зв'язок з іншими науками.
27. Історія антропологічних знань.
28. Історія вивчення антропології в Україні.
29. Основні розділи вивчення фізичної антропології.

30. Основні концепції, принципи та структура соціокультурної антропології.
31. Місце людини в систематиці тваринного світу.
32. Основні етапи еволюції гоміноїдів.
33. Основні знахідки австралопітекових.
34. Основні знахідки “людини вмілої”.
35. Фізичний тип архантропів.
36. Основні знахідки “людини прямоходячої”.
37. Матеріальна культура архантропів.
38. Фізичний тип палеоантропів.
39. Основні знахідки неандертальців.
40. Матеріальна культура палеоантропів.
41. Неандертальська проблема.
42. Проблема походження “людини розумної”.
43. Основні теорії походження людини сучасного фізичного типу.
44. Теорія поліцентризму та моноцентризму.
45. Фізичний тип неоантропів.
46. Перші сапієнси Азії та Австралії.
47. Перші сапієнси Африки.
48. Перші сапієнси Європи.
49. Проблема вивчення морфології людини.
50. Краніологічні дослідження.
51. Визначення віку і статі.
52. Статевий диморфізм.
53. Історія дослідження та класифікації рас.
54. Австрало-негроїдна раса.
55. Монголоїдна раса.
56. Європеїдна раса.
57. Адаптація людини та її особливості.
58. Географічний розподіл основних антропологічних типів.
59. Морфологічні ознаки “великих рас”.
60. Особливості онтогенезу людини.
61. Біологічний вік людини.
62. Волосся та шкіра людини.
63. Вивчення посткраніального скелету.
64. Основні форми черепа людини.
65. Головні показники.
66. Зубна система людини.
67. Найдавніша людність території України за даними антропологічних решток доби палеоліту.
68. Антропологічні типи на території України за даними могильників доби мезоліту - неоліту.
69. Антропологічна характеристика населення України енеолітичної доби.
70. Антропологія населення України доби бронзи - раннього залізного віку.

71. Антропологічні особливості ранніх слов'ян та населення доби Київської Русі.
72. Антропологічні типи давнього населення України.
73. Антропологічний склад українського народу.
74. Відображення інтеграційних процесів в антропології сучасної України.

Питання до самоконтролю студентів

1. Що в дослівному перекладі означає термін «антропологія», ким він був вперше застосований і в якому значенні?
2. Що таке двояке розуміння антропології, на якому етапі розвитку знань про людину це поділ виникло, з чим воно було пов'язано?
3. У чому якісне відміну ідей еволюціонізму середини ХІХ ст. від попередніх їм концепцій розвитку матерії і життя?
4. Що є об'єктом вивчення біологічної антропології? Що є предметом біологічної антропології, які завдання ставить перед собою ця наука?
5. Які основні рівні дослідження матеріалу (об'єкта) у фізичної антропології?
6. Зародження антропологічних знань в античний час.
7. Давньогрецькі філософи Анаксимандр, Аристотель, Емпідокл, Анаксагор, Сократ. про природне походження людства.
8. Класифікація живих організмів та визначення місця людини в органічному світі у працях Аристотеля.
9. Поділ історії людства на кам'яний, мідний та залізний віки в філософії Лукреція Кара.
10. Особливості людських фізичних типів за Геродотом, Гіппократом, Аль-Масуді.
11. Натуралісти й філософи ХУІІІ – початку ХІХ ст. про місце людини в природі.
12. Теорія антропогенезу за Жаном Батистом Ламарком.
13. Питання расознавства в працях Жоржа Бюффона. Іосіф Денікер про расову класифікацію людства.
14. Дарвінізм і його вплив на розвиток антропологічної науки.
15. Роль природного і статевого добору.
16. Що таке популяція і як вона розподіляється?
17. Як можна зіставити поняття популяція, генеральна сукупність і вибірка?
18. Наведіть відмінності та схожість приматів і людини (біологічні та небіологічних).
19. Що таке гомінідна тріада, які інші біологічні та небіологічні ознаки можна вважати унікальними для гомінід?
20. Кого вважають предками сучасної людини з позицій еволюційної біології?
21. У чому полягають концепції моно-та поліцентризму, чому в даний момент вони вважаються рівноправними?

22. У чому полягають концепції моно-та поліцентризм, чому в даний момент вони вважаються рівноправними?

Теми контрольних робіт (для студентів заочної форми навчання)

1. Виникнення людини – відсутні ланки.
2. Австралопітек - мавпа або людина?
3. Критерії культури і її початок.
4. Архантропи - антропологія та культура.
5. До проблеми близькості культури та біології палеоантропів і людей сучасного вигляду.
6. Люди верхнього палеоліту - виникнення сучасного типу людини.
7. Центри сапієнтації - число і час виникнення.
8. До питання про динаміку розвитку предків людини за даними археології та антропології.
9. Давнє населення України за даними антропології і археології.
10. Критерії раси, ознаки та підходи, на підставі яких будуються расові системи.
11. Біологічні расові ознаки. Ознаки культури, мови та господарського типу.
12. Адаптація, ізоляція, метисація і автогенетичні популяційні процеси.
13. Раса. Етнічна група. Популяція. Етнічна антропологія.
14. Питання автохтонного розвитку, вплив на біологічне різноманіття міграційних і автогенетичних процесів.

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ

Сума балів за 100-бальною шкалою	Оцінка в ECTS	Оцінка за національною шкалою		Критерії оцінювання
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку	
90-100	A	відмінно	зараховано	Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно здобувати знання, без допомоги викладача знаходить та опрацьовує необхідну інформацію, вміє використовувати набуті знання і вміння для прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує відповіді, самостійно розкриває власні обдарування і нахили.
82-89	B	добре		Студент вільно володіє вивченим обсягом матеріалу, застосовує його на практиці, вільно розв'язує вправи і задачі у стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких незначна.
74-81	C			Студент вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача; в цілому

				самостійно застосовувати її на практиці; контролювати власну діяльність; виправляти помилки, серед яких є суттєві, добирати аргументи для підтвердження думок.
64-73	D	задовільно		Студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень; з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, виправляти помилки, серед яких є значна кількість суттєвих.
60-63	E			Студент володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні.
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання	Студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	Студент володіє матеріалом на рівні елементарного розпізнання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Підручники

- Васильев С.В. Основы возрастной и конституционной антропологии. - М., 1996.
 Дерягина М.А. Антропология. Эволюция и биология человека. - М., 1994.
 Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. - 3-е изд. - М., 1955.
 Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Основы антропологии. - М., 1955.
 Сегеда С. Основы антропологии. - К., 1995.
 Сегеда С. Антропология (навчальний посібник). - К., 2000.
 Тегайко Л.И., Саливон И.И. Основы современной антропологии (учебное пособие). - Минск, 1989.
 Хрисанфова Е.В., Перевозчиков И.В. Антропология (учеб. для биол. спец. вузов). - МГУ, М., 1991.

Загальні праці з антропології

- Зиневич Г.П. Человек изучает человека. - К., 1988.
 Козлова М.С. Эволюционная антропология в России (сер. XIX - кон. XX в.). - М., 1996.
 Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. - М., 1930.
 Леви-Стросс К. Структурная антропология. - М., 1983, 1985.
 Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. - М., 1996.
 Тэрнер В. Символ и ритуал. - М., 1983.

Антропология України

- Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995 (перевидання 1928 р.).
 Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). - М., 1966.
 Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. - К., 1965.
 Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. - К., 1967.
 Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. - К., 1972.

- Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. - М., 1973.
- Круц С.И. Население территории Украины эпохи меди - бронзы. - К., 1972.
- Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. - К., 1984.
- Сегеда С.П. Антропологічний склад населення території України. -- К., 2001.
- Чубинский П.П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. - СПб., 1872. - Т.7.

Морфологія людини

- Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. - М., 1966.
- Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниметрия. Методика антропологических исследований. - М., 1964.
- Антропологическая реконструкция (сб. ст.). - М., 1991.
- Бунак В.В. Антропометрия: Практический курс. - М., 1941.
- Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков. - Л., 1963.
- Зубов А.А. Одонтология. Методика антропологических исследований. - М., 1968.
- Мамонова Н.Н., Романова Г.П., Харитонов В.М. Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях // Методика полевых археологических исследований. - Л., 1989.
- Свиридов О.І. Анатомія людини. - К., 2001.
- Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас (сб. ст.). - М., 1986.

Антропогенез

- Алексеев В.П. Становление человечества. - М., 1984.
- Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). - М., 1985.
- Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. - М., 1978.
- Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. - М., 1980.
- Кейлоу П. Принципы эволюции. - М., 1986.
- Констебл Дж. Неандертальцы. - М., 1978.
- Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. - М.-Л., 1991.
- Майр Э. Зоологический вид и эволюция. - М., 1968.
- Михайлова И.А., Бондаренко О.Б., Обручева О.П. Общая палеолитология. - М., 1989.
- Мороз С.А. Історія біосфери Землі (2 т.). - К., 1996.
- Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. - М., 1977.
- Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. - М., 1989.
- Солбриг О., Солбриг Д. Популяционная биология и эволюция. - М., 1982.
- Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции. Теория стабилизирующего отбора. - М., 1968.

Расознавство

- Алексеев В.П. География человеческих рас. - М., 1974.
- Алексеев В.П. Изучение человеческих рас в советской антропологии // Расы и народы. - М., 1964.
- Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. - М., 1969.
- Антропология современного и древнего населения европейской части СССР (сб. ст.). - Л., 1986.
- Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983.
- Дебец Г.Ф. Опыт графического изображения генеалогической классификации человеческих рас // Советская этнография. - 1958. - №4.
- Деникер И. Человеческие расы. - СПб., 1902.

Хить Г.Л., Долинова Н.А. Расовая дифференциация человечества (дерматоглифические данные). - М., 1990.
Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. - М., 1971.

Энциклопедии на CD-ROM:

Большая советская энциклопедия: Золотой фонд российских энциклопедий // Электронная энциклопедия. Большая российская энциклопедия, 2002; Гласнет, 2002; Новый Диск, 2002.
Encyclopedia Encarta 97: The Worlds Learning Multimedia Encyclopedia // Электронная энциклопедия. Microsoft Corporation, 1996.
Encyclopedia Britannica 2003: Ultimate Reference Suite // Электронная энциклопедия. Encyclopedia Britannica Inc., 2003.
Encyclopedia of Science // Электронная энциклопедия. Dorling Kindersley Multimedia, 1997.
Encarta Reference Library 2002 // Электронная энциклопедия. Microsoft Corporation, 2003.
Видеофильмы и фильмы на DVD:
Встреча с предками (Meet the Ancestors) // Документальный сериал. BBC Worldwide Ltd., 2001; Союз-Видео, 2002.
Прогулки с пещерным человеком (Walking with Caveman) // Документальный сериал. BBC Worldwide Ltd., 1992; Союз-Видео, 2004.
Мир обезьян (Cousins) // Документальный сериал. BBC Worldwide Ltd., 2000; Союз-Видео, 2003.
Мужчина и женщина (The Human Sexes) // Документальный сериал. BBC Worldwide Ltd., 1997; Союз-Видео, 2001.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Австралопітеки

(від лат. Australis – південний і грец. pithekos – мавпа) – найбільш ранні представники родини Ношо (людина), котрі жили приблизно 5 – 2 млн років тому.

Адаптація

(від лат. adapto – пристосовую) – пристосування будови і функцій організмів до умов зовнішнього середовища.

Акселерація

(від лат. acceleratio – прискорення) – прискорений фізичний, фізіологічний і психічний розвиток дітей та підлітків.

Алелі

(від грец. allelon – взаємно) – різні форми одного й того ж гена, які зумовлюють фенотипічні (зовнішні) відмінності особин.

Анімізм

(від лат. anima, animus – душа, дух) – віра в існування душі і духів, які можуть негативно чи позитивно впливати на природу, суспільство і саму людину. Одна з форм первісних релігійних вірувань.

Антропогенез

(від грец. anthropos – людина і genesis – виникнення) – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, який вивчає цей процес.

Антропоморфний

(від грец. anthropos – людина та morphe – форма) – людиноподібний.

Артефакт

(від лат. arte – штучно і factum – зроблений) – будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження.

Архантропи

(від грец. archaios – давній і anthropos – людина) – найдавніші люди, які з'явилися на земній кулі близько 1,5 млн років тому.

Генофонд

(від грец. genos – рід, народження, походження та лат. fundus – основа) – сукупність генів біологічного виду чи популяції.

Гематологія

(від грец. haima, haimatos – кров та logos – наука, поняття) – наука про будову крові.

Гомініди

(від лат. homo – людина) – представники родини людських.

Дерматогліфіка

(від лат. derma – шкіра та glyphe – гравіювати) – розділ антропології, який вивчає шкірний рельєф долонних і підошвенних поверхонь, вкритих численними папілярними лініями і візерунками.

Діастема

(від грец. diastema – проміжок) — проміжок між різцями та іклами.

Дріопітеки

(від грец. drys – дерево і pithekos – мавпа) – викопні людиноподібні мавпи, котрі жили приблизно 23 – 10 млн років тому.

Диморфізм

(від грец. di – двічі та morphe – форма) – властивість набувати двох форм; статевий диморфізм – зовнішні відмінності між чоловіками та жінками.

Дистальний

(від лат. disto – перебуваю на віддалі) – віддалений від центра чи серединної площини тіла.

Ембріологія

(від лат. embrion – зародок та logos – наука, поняття) – наука про закономірності розвитку зародка.

Енеоліт

(від лат. aeneus – мідь, lithos – камінь) – мідно-кам'яний вік.

Етногенез

(від грец. ethnos – народ та genesis – походження) – походження народу. Процес формування нової етнічної спільноти на основі різних етнічних компонентів, що існували раніше.

Етнографія

(від грец. ethnos – народ та grapho – пишу) – історична наука, яка вивчає культуру та побут, етногенез та етнічну історію народів світу.

Ініціації

(від лат. *initiatio* – посвячення, втаємничення) – обряди посвячення молоді у дорослі в первісних суспільствах і у деяких сучасних народів.

Краніологія

(від грец. *cranion* – череп і *logos* – наука, поняття) – розділ антропології, що вивчає будову черепа людини.

Кроманьйонці

(від назви гроту Кро-Маньйон у Франції) – одна з груп неоантропів, поширених переважно на території Західної Європи. Іноді кроманьйонцями називають усіх неоантропів.

Латеральний

(від лат. *lateralis* – бічний) – бічний, віддалений від середини.

Локомоція

(від лат. *locus* – місце і *motio* – рух) – сукупність координованих рухів, за допомогою яких люди і тварини переміщуються у просторі.

Медіальний

(від лат. *medialis* – серединний) – розміщений ближче до серединної площини тіла.

Мезоліт

(від грец. *methos* – середній і *lithos* – камінь) – середній кам'яний вік.

Молекулярна біологія

розділ біології, що вивчає властивості та вияви життя на молекулярному рівні.

Морфологія

(від грец. *morphe* – вид, образ, форма і *logos* – наука, поняття) – розділ антропології, який вивчає закономірності індивідуального та історичного розвитку людського тіла.

Мутація

(від лат. *mutatio* – зміна) – раптова зміна генетичного апарату, яка впливає на ознаки й властивості організмів.

Неандертальці

(від назви долини Неандерталь у Німеччині) – група палеоантропів, поширених у Західній та Центральній Європі. Неандертальцями часто називають усіх палеоантропів.

Неоантропи

(від грец. *neos* – молодий, новий та *anthropos* – людина) – люди сучасного фізичного типу, які з'явилися в Європі, Азії та Африці близько 40 – 35 тис. років тому.

Неоліт

(від грец. *neos* – новий та *lithos* – камінь) – новий кам'яний вік.

Одонтологія

(від грец. *odus, odontos* – зуб і *logos* – наука, поняття) – розділ антропології, що вивчає будову зубів давніх і сучасних груп людства.

Ойкумена

(від грец. оікео – населена земля) – та частина земної кулі, яка населена людьми.

Остеологія

(від грец. os – кістка та logos – наука, поняття) – розділ антропології, що вивчає будову кісток давньої та сучасної людини.

Палеоліт

(від грец. palaios – давній та lithos – камінь) – давній кам'яний вік.

Палеоантропологія

(від грец. palaios – давній, anthropos – людина і logos – наука) – розділ антропології, що вивчає фізичний тип викопних людей.

Палеоантропи

(від грец. palaios – давній, anthropos – людина) – узагальнююча назва викопних людей, які жили в Європі, Азії та Африці близько 200–40 тис. років тому.

Палеодемографія

(від грец. palaios – давній, demos – народ і grapho – пишу) – розділ демографії, який вивчає чисельність і склад народонаселення в первісному суспільстві.

Папілярні лінії

(від лат. papilla – сосок) – лінії на поверхні долоні й підшви людини.

Пітекантропи

(від грец. pithecos – мавпа та anthropos – людина) – група найдавніших людей, котрі жили в Південно-Східній Азії.

Популяція

(від лат. populus – народ) – сукупність особин одного біологічного виду, котрі мають спільний генофонд і займають певну територію.

Примати

(від лат. primus – перший) – загін вищих ссавців, до якого належать напівмавпи, мавпи та людина.

Рамапітеки

(від Рама – імені міфічного героя індійського народного епосу та грец. pithecos – мавпа) – група викопних мавп кінця третинного періоду, кісткові рештки яких уперше були знайдені на території Індії.

Сагітальний

(від лат. sagitta – стріла) – умовна площина, що розтинає тіло в передньо-задньому напрямі.

Сінантропи

(від Сіна – Китай та грец. anthropos – людина) – група найдавніших людей, які жили на території сучасного Китаю.

Соматологія

(від грец. soma, somatos – тіло) – розділ антропології, який вивчає індивідуальну та міжгрупову мінливість будови тіла людини.

Соціогенез

(від лат. *societas* – суспільство і грец. *genesis* – виникнення) – процес формування людського суспільства.

Таксономія

(від грец. *taxis* – розташування та *nomos* – закон) – розділ систематики, присвячений принципам, методам і правилам класифікації організмів.

Третинний період

геологічна епоха, яка тривала від 65 до 3 млн років тому.

Четвертинний період

сучасна геологічна епоха, яка розпочалася приблизно 3 млн років тому.

Іноді її називають антропогеном (від грец. *anthropos* – людина).

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра історичних дисциплін

АНТРОПОЛОГІЯ:

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності
032 «Історія та археологія»

Підписано до друку 2020 р.
Замовлення № Тираж 50 примірників
Надруковано СПД Кремневої Г.Е.
Свідоцтво про державну реєстрацію
фізичної особи-підприємця
Серія ВО2 № 137185 від 24 травня 2006 року
м. Маріуполь, вул. Миколаївська, 66